

Agnieszka Kuriata
(Uniwersytet Wrocławski)

REGULACJE PRAWNE DOTYCZĄCE *HIDŻABU* WE WSPÓŁCZESNYM IRANIE

ABSTRACT

THE HIJAB IN MODERN IRAN – LEGAL REGULATIONS

Iran is the only country in the world where the obligation to wear hijab results from the Criminal Code and includes all women, including non-Muslims. The author analyzes article 638 of the Criminal Code, its modifications over the last years, and its observance in modern Iran.

KEYWORDS: hijab, manteau, chador, roosari, mangae, Iran, article 638 of Iranian Penal Code, Basij, Islam

SŁOWA KLUCZOWE: *hidżab, manteau, czador, rupusz, rousari, mangae*, Iran, artykuł 638 Kodeks Karny Iranu, Basij, islam

*What an issue!
We have so many issues, so we don't
have time for these things [...].¹*

Hasan Rouhani

1 Fragment wypowiedzi (z dnia 11.11.2015 r.) prezydenta Islamskiej Republiki Iranu Hassana Rouhaniego, w odpowiedzi na pytanie dziennikarza francuskiej telewizji Europe 1, który zapytał go o jego stosunek do profilu My Stealthy Freedom, gdzie Iranki upubliczniają swoje zdjęcia wykonywane na terenie Iranu bez obowiązkowego *hidżabu* (H. Saul, *Rouhani with picture of an Iranian woman without a hijab*, <http://www.independent.co.uk/news/people/french-journalist-confronts-president-rouhani-with-picture-of-an-iranian-woman-without-a-hijab-from-a6732001.html> (dostęp: 29.11.2015)).

Iran, po przejściu władzy przez obecnego prezydenta Hasane Rouhani, stał się liderem w regionie w dążeniu do liberalizacji, co objęło również kwestie społeczne. Rouhani zasłynął m.in. z postępowych wypowiedzi o *hidżabie*. Obecnie obserwujemy jednak negatywny odzew konserwatystów na próby emancypacji Iranek poprzez strój, mimo postępującej liberalizacji życia społecznego. Podobne nastroje wywoływała już polityka Mohammada Chatami². Dzisiejsze napięcia to również kwestia polityczna, gdzie reakcja tradycjonalistów stanowi przeciwwagę dla coraz bardziej liberalnych tendencji w zagranicznej i krajowej polityce rządu. Mogłoby się wydawać, że *hidżab* to tylko kawałek materiału, ale dla przyjezdnych i biernych obserwatorów, to właśnie chusty stanowią najwyraźniejszy znak, że Iran to Islamska Republika. I tego „wrażenia” władza za wszelką cenę nie chce stracić.

Hidżab – barometr społecznych nastrojów i politycznych sympatii

Na przestrzeni ostatniego stulecia obserwacja zmian w wyglądzie Iranek przypomina sinusoidę, a ich strój doskonały barometr społecznych nastrojów i politycznych sympatii. Islamski *hidżab*, z perskiego *hedżab*, powszechnie występuje tu pod nazwą *rousari*³. Ta różnica w nazewnictwie⁴ może wynikać z odwiecznego podkreślania różnic pomiędzy krajami arabskimi – z których wywodzi się to słowo⁵ – a Iranem, który arabski nigdy nie był.

2 Prezydent Iranu w latach 1997–2001 oraz 2001–2005.

3 Dla uproszczenia autorka w niniejszym tekście używa słowa *hidżab* ze względu na jego szersze znaczenie, jak i częstsze występowanie w literaturze.

4 W większości krajów muzułmańskich przyjęło się, że chusta muzułmańska to *hidżab*.

5 Z etymologicznego punktu widzenia słowo *hidżab* wywodzi się od czasownika *hajaba* (arab.) oznaczającego – ukrywać się, osłaniać, zasłaniać, okrywać, chronić, ochraniać. Jego najbardziej popularnym i powszechnie używanym tłumaczeniem jest „zasłona”, czyli chusta zakrywająca włosy, stosowana często z nim zamiennie, a w szerszym znaczeniu – strój spełniający określone warunki. Słowo to może oznaczać w zasadzie wszystko, co przysłania jakąś inną rzecz, a więc równie poprawne jest przetłumaczenie go jako „ściana” czy „błona dziewicza” (Por. I. Warraq, *Dlaczego nie jestem muzułmaninem*, Warszawa 2013, s. 416).

Kwestionowanie *hidżabu* jako symbolu zacofania islamu rozpoczęło się za czasów panowania Rezy Szaha Pahlawiego (1925–1941), co z pewnością było wynikiem dużego nacisku jaki kładziono wówczas na edukację kobiet. Wkrótce (1936) noszenie tradycyjnego *czadoru* oraz nakryć głowy innych niż europejski kapelusz, zostało zakazane przez prawo. Jednakże podjęta wtedy próba modernizacji kraju zaczęła się zbyt gwałtownie, na co część społeczeństwa nie była zupełnie przygotowana. Dlatego w 1977 r. *hidżab* – dotychczas symbol niechęci wobec zmian – wykorzystano jako narzędzie sprzeciwu wobec prób przymusowej westernizacji kraju podejmowanych przez syna Szaha – Mohammada Rezy Pahlawiego⁶. Eskalacja niezadowolenia społeczeństwa została wykorzystana do celów politycznych, czego rezultatem była Rewolucja Islamska (1979) i obalenie rządów Szaha. W ciągu zaledwie dwóch tygodni od przejęcia władzy przez Ajatollaha Chomejniego wprowadzono obowiązek noszenia *hidżabu* przez kobiety pracujące na stanowiskach rządowych⁷. Liczne protesty, które miały miejsce na ulicach Teheranu – począwszy od 7 marca 1979 r. – na niewiele się zdały⁸, gdyż już w 1982 r. nakaz noszenia *hidżabu* został zagwarantowany przez prawo i rozciągnięty na wszystkie kobiety przebywające na terenie Islamskiej Republiki Iranu⁹. Rozpoczęły się liczne represje i ataki na osoby nieprzestrzegające ściśle nowego prawa, czego przykładem niech będzie akcja sił rewolucyjnych, które zgromadziły kobiety na placu Valiasr w Teheranie, a następnie za pomocą elektrycznej maszyny obcięły im wszystkie wystające poza *hidżab* włosy¹⁰.

6 A. Fast, *Iran the People (Lands, Peoples, and Cultures)*, Crabtree Pub Co 2010, s. 16.

7 Fragment przemowy Ajatollaha Chomeiniego z dnia 7.03.1979 r.: „At Islamic ministries women should not appear naked. Women can be present so long as they are with hijab. They face no barrier to work as long as they observe Islamic hijab.” (*Thirty-five Years of Forced Hijab. The Widespread and Systematic Violation of Women's Rights in Iran*, <http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/Hejab-Report-JFI-English.pdf> (dostęp: 3.12.2015)).

8 W protestach wzięło udział stosunkowo mało osób, gdyż w tamtym okresie nikt nie spodziewał się, że *hidżab* stanie się obowiązkowym strojem, egzekwowanym przez prawo. Potwierdzały to też wypowiedzi autorytetów religijnych, w tym samego Chomeiniego (E. Sadeghi-Boroujerdi, *The Post-Revolutionary Women's Uprising of March 1979: An Interview with Nasser Mohajer and Mahnaz Matin*, <http://en.iranwire.com/features/944/> (dostęp: 2.12.2015)).

9 A. Fast, *Iran the People (Lands, Peoples, and Cultures)*, Crabtree Pub Co 2010, s. 16.

10 *Hijab: A woman's rite of passage in Iran*, <http://www.theguardian.com/world/iran-blog/2013/dec/19/iran-hijab-islamic-veil> (dostęp: 30.11.2015).

Z nieoficjalnych raportów i wspomnień z początkowego okresu formowania się Republiki Islamskiej, wyłania się obraz ogromnego cierpienia fizycznego i psychicznego jakim poddawane były kobiety. Nawet noszenie rajstop czy pończoch miało być karane w sposób okrutny – gołe stopy wkładano do worków wypełnionych karaluchami¹¹.

Od lat 90 Iran zaczął delikatnie zmieniać swoje ortodoksyjne podejście do wyglądu kobiet¹², co nie trwało jednak zbyt długo, gdyż już w 2005 r. egzekwowanie przestrzegania zasad *hidżabu* nasiliło się w związku z dojściem do władzy prezydenta Mahmouda Ahmadinejada. Kolejne zaostrenie przepisów miało miejsce w 2011 r., kiedy to władze narzuciły islamski *dress code* na uniwersytetach, jednocześnie wprowadzając szereg zakazów, takich jak: zakaz noszenia ubrań w jasnych kolorach, krótkich lub obcisłych dżinsov, długich paznokci, tatuaży, kolczyków czy kapeluszy zamiast *hidżabów*¹³.

Czador – tradycyjny strój irański

W języku perskim *czador* oznacza namiot i taką też ma spełniać funkcję w „modzie muzułmańskiej”. Ma to korzenie w czasach koczowniczych i związane jest z „architekturą” perskich namiotów – podzielonych na dwie części: haram (w której przebywały wyłącznie kobiety) oraz pozostałej przeznaczonej dla mężczyzn. *Czador* ma być więc symbolem, że to co znajduje się pod nim, należy do sfery prywatnej, niedostępnej dla niespokrewnionych mężczyzn. Jak jednak wskazuje Janet Afary, może on spełniać również rolę niejako przyciągającą uwagę, gdyż w tzw. meczetach matrymonialnych na terenie Teheranu, kobiety mają pokazywać się w *czadorze* założonym na lewą stronę sygnalizując, że są zainteresowane zawarciem małżeństwa czasowego¹⁴. Dzisiaj *czador* noszą już raczej tylko starsze kobiety oraz te pochodzące z wiejskich terenów. Spotykany jest on jeszcze na prowincji oraz w miejscach rzadko odwiedzanych przez turystów.

11 *Thirty-five Years of Forced Hijab...*, *op. cit.*

12 Wskazuje się jednak, że główną przyczyną była zmiana grupy docelowej wobec której zostały skierowane największe represje tj. urzędy i uniwersytety.

13 *Responses to information requests (RIRs)*, <http://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/11/07/IRN103920.E.pdf> (dostęp: 30.11.2015).

14 J. Afary, *Sexual Politics in Modern Iran*, Cambridge University Press 2009; Zob. Ł. Wójcik, *Irańska seksbomba*, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/158-2617,1,seks-pod-okiem-ajatollahow.read> (dostęp: 29.10.2015).

Kolor czarny, standardowo kojarzony z *czadorami* Iranek, ale też z płaszczami ajatollahów, jeszcze przed Rewolucją Islamską był zarezerwowany – tak jak w kulturze zachodniej i śródziemnomorskiej – wyłącznie na uroczystości pogrzebowe oraz czas żałoby. Po 1979 r. powrócono jednak do jego pierwotnej symboliki nawiązującej do ascezy, gdyż czerń na ubraniach szyitów ma być noszona przede wszystkim na znak pamięci o męczeńskiej śmierci kalifa Husajna¹⁵. Nie ma jednak żadnych regulacji prawnych, które nakazywałyby kobietom noszenia ubrań wierzchnich w tym kolorze. Przeciwnie, na ulicach dużych miast można dzisiaj spotkać kobiety noszące *hidżaby* i *manteau* we wszystkich kolorach, co stanowi istotną zmianę w stosunku do czasów po Rewolucji, kiedy to do wyboru były chusty czarne, szare lub brązowe. Współcześnie nawet kolor czerwony – wcześniej zakazany, gdyż zgodnie z tradycją czerwony płaszcz miał nosić zabójca Alego – jest coraz częściej spotykany.

„Właściwy” i „niewłaściwy” *hidżab*

Na pochodzącej z XV wieku perskiej ilustracji możemy zobaczyć zobrazenie kary jaka czeka na „bezwstydne kobiety” za popełnione za życia przestępstwo wzbudzania pożądania. Mahomet¹⁶, wraz z towarzyszącym mu Buraqą i archaniołem Gabrielem, obserwuje na niej kobiety powieszane za włosy i palone żywcem w ogniu piekielnym. Ma być to wieczna kara za pokazywanie włosów niespokrewnionym mężczyznom za życia¹⁷. W odpowiedzi na te wyobrażenia, w przyjętym 9 sierpnia 1983 r. Kodeksie

¹⁵ E. A. Feisner, *Colour Second Edition*, London 2006, s. 125.

¹⁶ W 1999 r. Wijdan Ali (ekspert zajmujący się islamską sztuką) opublikował badania nad tradycją przedstawiania wizerunku Mahometa, w których wykazał że zakaz obrazowania jego twarzy, powstał dopiero w XVI lub XVII wieku. Wcześniej zdarzało się, że jego oblicze było zamazywane, zamalowywane na biało albo przesłaniane białą zasłoną, jednakże zachował się też szereg malowideł gdzie pozostaje ono całkowicie odsłonięte (W. Ali, *From the Literal to the Spiritual: The Development of the Prophet Muhammad's Portrayal from 13 Century Ilkhanid Miniatures to 17 Century Ottoman Art*, http://www.staff.science.uu.nl/~gent0113/islam/downloads/ejos_4_7.pdf (dostęp: 27.11.2015)); Zakaz przedstawiania postaci z duszą – zarówno ludzi jak i zwierząt – nigdy nie miał większego znaczenia w Iranie. Może być to związane z faktem, że islam rozprzestrzenił się tutaj dopiero na przełomie VII i VIII wieku, w czasie kiedy na tym terenie sztuka perska (m.in. malarstwo, a później miniatury) była rozpowszechniona już od ponad 1800.

¹⁷ *Islamic Depictions of Mohammed in Full*, http://www.zombietime.com/mohammed_image_archive/islamic_mo_full/ (dostęp: 27.11.2015).

Karnym Iranu, ustanowiono artykuł 102, narzucający obowiązek noszenia *hidżabu* i przewidujący karę 74 batów za uchylenie się od niego:

Women who appear in public without religious hijab will be sentenced to whipping up to 74 lashes¹⁸.

Dodatkowo, w 1986 r. zostały przyjęte „Procedury dotyczące osób sprzedających towar naruszający prawo *szariatu* lub publiczną moralność oraz ich karanie”, gdzie zgodnie z artykułem 4:

Those whose clothing and makeup in public is against Sharia, promotes corruption or violates public morality, will be arrested and prosecuted on a first come first serve basis at a competent court in order to receive one of the penalties indicated in Article 2.

Article 2: 1. Warning and guidance, 2. Rebuke and condemnation, 3. Threat and blame 4. Ten to twenty lashes or a fine of 20 to 200 thousand Rials¹⁹, 5. Twenty to forty lashes or payment of a set fine²⁰.

Dopiero w 1996 r., po przyjęciu konstytucji, artykuł 102 Kodeksu Karnego został uchylony²¹, a w jego miejsce wprowadzono artykuł 638 – obowiązujący do dnia dzisiejszego – który stanowi:

Anyone who explicitly violates any religious taboo in public beside being punished for the act should also be imprisoned from ten days to two months, or should be flogged (74 lashes)²².

¹⁸ „Kobieta, która pojawia się w miejscu publicznym bez *hidżabu* podlega karze chłosty w wymiarze do 74 batów” (*Thirty-five Years of Forced Hijab...*, *op. cit.*, tłum. własne).

¹⁹ 10,000 IRR = 0,33303 USD na dzień 27.11.2015 r. (<http://irr.fxchangerate.com/usd/10000-currency-rates.html>).

²⁰ „Każdy kto, w miejscu publicznym ubiera się niezgodnie z *szariatem* i używa makiżu, propaguje demoralizację albo narusza moralność publiczną, zostanie aresztowany i oskarżony zgodnie z podstawowym możliwym wyrokiem przed odpowiednim sądem, w celu nałożenia jednej z kar wskazanych w artykule 2. Artykuł 2: 1. Upomnienie i porada 2. Nagana i potępienie 3. Groźba i obarczenie winą 4. Od 10 do 20 batów albo kara grzywny w wysokości od 20 do 200 tysięcy riali 5. Od 20 do 40 batów albo grzywna.” (*Thirty-five Years of Forced Hijab...*, *op. cit.*, tłum. własne).

²¹ *Thirty-five Years of Forced Hijab...*, *op. cit.*

²² „Każdy kto jawnie narusza zakazy religijne w miejscu publicznym, obok bycia ukaranym za ten czyn, podlega karze pozbawienia wolności w wymiarze od 10 dni do

W dalszej części zamieszczono do niego adnotację 1 (*note 1*):

Women who appear in public without a proper hijab should be imprisoned from ten days to two months or pay a fine of 50,000²³ to 500,000 Ryal²⁴,

która przypomina rzymską regułę kolizyjną: *lex specialis derogat legi generali*, gdyż w kulturze muzułmańskiej noszenie niewłaściwego stroju traktowane jest jako naruszenie nakazu religijnego²⁵. Przy czym trzeba zaznaczyć, że *hidżab* należy tu rozumieć szeroko – nie tylko jako element stroju (czyli chustę zakrywającą włosy oraz dekolt), ale przede wszystkim jako całość zasad dotyczących wyglądu kobiety, wynikających przede wszystkim z *sunny*²⁶.

Podmiot przestępstwa został tu określony zbiorowy, jako kobiety. Co ważne, regulacja ta nie jest ograniczona wyłącznie do obywaterek Iranu czy jedynie muzułmanek, ale swoim zasięgiem obejmuje wszystkie kobiety przebywające na terenie Islamskiej Republiki Iranu. Tym samym Iran pozostaje jedynym muzułmańskim krajem, gdzie na poziomie ustawowym obowiązek przestrzegania zasad *hidżabu* objął także nie-muzułmanki i turystki. Przykładowe wytyczne, stworzone na potrzeby Polek odwiedzających Iran, można znaleźć na stronie internetowej Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Teheranie:

2 miesiące albo karze chłosty w wymiarze 74 batów” (*Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran*, <http://www.iranhrdc.org/english/human-rights-documents/iranian-codes/3200-islamic-penal-code-of-the-islamic-republic-of-iran-book-one-and-book-two.html> (dostęp: 27.11.2015), tłum. własne).

- ²³ 10,000 IRR = 0,33303 USD na dzień 27.11.2015 r. (<http://irr.fxexchangerate.com/usd/10000-currency-rates.html>).
- ²⁴ „Kobieta, która pojawia się w miejscu publicznym bez odpowiedniego *hidżabu*, podlega karze pozbawienia wolności w wymiarze od 10 dni do 2 miesięcy albo karze grzywny w wysokości od 50,000 do 500,00 riali” (*Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran*, *op. cit.* (dostęp: 27.11.2015), tłum. własne).
- ²⁵ Prawo muzułmańskie (*szariat*) reguluje sprawy związane zarówno z religią, jak i z każdym aspektem codziennego życia muzułmanina. Brak w nim rozdziału między życiem świeckim a duchowym, brak oddzielenia pojęcia prawa od religii (Zob. M. Sadowski, *Powstanie i rozwój islamskiej doktryny prawa /VII – IX w./*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2003, nr LV, s. 3–31).
- ²⁶ Zob. więcej: A. Kuriata, *Źródła prawa muzułmańskiego wobec stroju kobiety muzułmanki*, [w:] *Z badań nad prawem i administracją*, „Acta Erasmiana”, t. 7, red. M. Sadowski, Wrocław 2014.

Kobiety – obowiązek noszenia chusty we wszystkich miejscach publicznych (chustę należy mieć przygotowaną do założenia już po wylądowaniu na terenie Iranu²⁷); zakaz noszenia krótkich rękawów, dekoltyw, garsonok oraz krótkich spódnic i sukienek – dozwolona jest długa spódnica do ziemi, luźna tunika lub spodnie wraz z luźnym płaszczem (np. letni płaszcz) – tunika lub płaszcz powinny sięgać do połowy uda. Noszenie odkrytych butów (sandały, japonki itp.) jest właściwie zabronione, jednakże cudzoziemki traktowane są bardziej tolerancyjnie²⁸.

W najgorszym jednak wypadku naruszenie zasad *hidżabu* przez turystkę, może skutkować jej upomnieniem przez policję obyczajową. Poważniejsze konsekwencje grożą przewodnikom grup zorganizowanych, którzy zobligowani są do dokładnego informowania o wymaganym w Iranie stroju oraz do zwracania uwagi tym kobietom, które go nie przestrzegają. W przeciwnym razie może zostać im odebrana licencja przewodnika/pilota wycieczek²⁹.

Zgodnie z artykułem 49 Kodeksu Karnego Iranu, za osobę dorosłą należy traktować tą, która osiągnęła wiek dojrzałości płciowej według prawa *szariatu*³⁰, a więc w przypadku dziewcząt jest to wiek pierwszej menstruacji (dla uproszczenia przyjęto 9 lat). Zwyczajowo dziewczynki biorą wtedy udział w specjalnej ceremonii *Taklif*, w ramach której przyjmuje się je do islamskiej społeczności i obdarowuje pierwszym *czadorem*³¹. Od momentu uzyskania dojrzałości, taka osoba odpowiada przed sądem jako dorosły, a więc może być pociągnięta do odpowiedzialności karnej za przestępstwa przewidziane przez prawo, w tym za niewłaściwy

27 Czasami sugeruje się, że kobiety powinny przebrać się w odpowiedni strój już po przekroczeniu przestrzeni powietrznej Iranu (źródło własne).

28 *Informacje dla podróżujących do Iranu*, http://www.teheran.msz.gov.pl/pl/informacje_konsularne/informacje_dla_podrozujacych_do_iranu/ (dostęp: 29.11.2015).

29 Źródło własne: rozmowy z mieszkańcami Teheranu, Isfahanu oraz Szirazu w trakcie podróży autorki do Iranu w maju 2015 r. (dalej: źródło własne).

30 „Children, in case of committing an offence, are exempt from criminal liability; and their correction is the responsibility of their guardians or, if appropriate, the Juvenile Correction and Rehabilitation Center. Note 1 – A child is a person who has not reached the age of puberty as stipulated in Islamic Shari’a” (*Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran, op. cit.* (dostęp: 27.11.2015)).

31 *Hijab: A woman’s rite of passage in Iran*, <http://www.theguardian.com/world/iran-blog/2013/dec/19/iran-hijab-islamic-veil> (dostęp: 30.11.2015).

strój. Czyn ten należy do kategorii przestępstw *ta'zir*³² (arab. *skarcić, poprawić*), dla których kary nakładane są przede wszystkim w celu reformacji sprawcy oraz odstraszenia go przed ponownym złamaniem prawa w przyszłości. Koran i sunna nie wskazują w stosunku do nich szczegółowych wytycznych, a więc wymiar kary każdorazowo zależy od dyskrecjonalnej decyzji sędziego i jest ustalany indywidualnie³³.

Ponadto, z przepisu tego wcale nie wynika, że noszenie *czadoru* jest w Iranie nakazane przez prawo, a samo sformułowanie „proper *hijab*”³⁴, nie zostało w żaden sposób dookreślone ani szczegółowo zdefiniowane w dalszej części Kodeksu Karnego. Konsekwencją braku definicji legalnej i ścisłych wytycznych co do egzekwowania tego prawa, jest powierzenie wdrożenia tych przepisów w życie służbom ścigania. Stanowi to pole do daleko idących nadużyć policji obyczajowej Basij³⁵, która w związku z przyznaną im władzą dyskrecjonalną, może we właściwie dowolny sposób interpretować ten zapis. Funkcjonariusze patrolują ulice miast i zatrzymują kobiety, które ich zdaniem, ubrane są w nieodpowiedni sposób, przy czym najczęściej wśród funkcjonariuszy znajduje się co najmniej jedna kobieta ubrana w *czador*. Do zatrzymań wykorzystują specjalny formularz³⁶, opisując w nim na czym miało polegać naruszenie prawa przez zatrzymaną kobietę. Formularz składa się z trzech części: dotyczącej wyglądu włosów/głowy, noszonego makijażu oraz stroju. W każdej znajdują się pola wyboru opisujące zakazane elementy wyglądu lub stroju, które są następnie odpowiednio odznaczane przez osobę dokonującą

32 Obok *hudūd*, *qisās/di'a* i *siyāsa* – głównych kategorii przestępstw według prawa muzułmańskiego.

33 Zob. R. Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law*, Cambridge University Press 2005, s. 66–67.

34 Sformułowanie to można przetłumaczyć jako „właściwy *hidżab*”.

35 Basij (The Basij Resistance Force) – paramilitarna, ochotnicza organizacja działająca pod zwierzchnictwem Korpusu Straży Rewolucji Islamskiej, powołana 25 listopada 1979 r. jako „policja ludowa” przez Ajatollaha Khomeiniego. W celu zabezpieczenia przestrzegania prawa i nienaruszania porządku publicznego, Basij działa jako „policja obyczajowa” zajmująca się egzekwowaniem obowiązkowego u kobiet *hidżabu*, zapobieganiem naruszania zasady rozdziału płci, monitorowaniem społecznej aktywności, konfiskatą zakazanych dóbr (m.in. anten satelitarnych i materiałów pornograficznych) oraz kontrolowaniem nielegalnych zgromadzeń (<http://iranprimer.usip.org/resource/basij-resistance-force> (dostęp: 29.11.2015)).

36 *The Perils of Drinking Coffee 'Provocatively'*, <http://en.iranwire.com/blogs/8328/5917/> (dostęp: 29.11.2015).

kontroli. W części pierwszej dotyczącej włosów/głowy wyróżniono: całkowicie odsłonięte włosy, częściowo odsłonięte włosy, widoczna fryzura, odsłonięta szyja, cienka chusta, widzialne piersi/dekolt. W części opisującej wygląd twarzy szczególną wagę przywiązano do poszczególnych elementów makijażu, takich jak: szminka, tusz do rzęs, cień do powiek, róż do policzków, lakier do paznokci na dłoniach lub stopach³⁷ oraz zakazane okulary. Ostatnia część opisuje niewłaściwe elementy stroju, takie jak: obcisłe *manteau*, krótkie *manteau*, *manteau* z rozcięciami odsłaniającymi ciało, niekonwencjonalne *manteau*, spodnie z zakazanymi symbolami, brak spodni oraz inne³⁸. Oczywiście wiele spośród tych opisów jest nieprecyzyjnych i niejasnych, jak np. niekonwencjonalne *manteau* czy zakazane okulary³⁹.

Warto zwrócić uwagę, że już Allamah al-Hilli – działający w XIII w. wybitny szyicki znawca prawa – twierdził że porządny muzułmanin powinien patrzeć wyłącznie na kobiece dłonie, ewentualnie na jej twarz, ale tylko raz i to tylko wtedy kiedy jest to konieczne, przy czym drugie spojrzenie jest już zakazane⁴⁰. W bliższych nam czasach w kinematografii irańskiej wprowadzono zakaz kręcenia zbliżeń dłoni oraz twarzy. Biorąc pod uwagę powyższe, tak szerokie przyzwolenie na dokładną lustrację ciała kobiety, jakiej wymaga od policji obyczajowej formularz mandatu, wydaje się być daleko posuniętym nadużyciem. Jednak mimo że stanowi

37 Lakier do paznokci jest zakazany przez islam, ponieważ podczas ablucji – każdorazowo poprzedzających modlitwę – woda nie dociera do płytki paznokcia, skutkując nieważnością modlitwy. Jednakże polska marka Inglot wymyśliła i wprowadziła na rynek lakiery z serii „oddychającej”, przy których produkcji wykorzystano technologię z zastosowaniem polimeru, pierwotnie opracowanego z myślą o soczewkach kontaktowych. Przez to że emalia ma w nich zwiększoną przepuszczalność tlenu i pary wodnej, lakiery te zostały uznane za *halal* w świecie muzułmańskim („Oddychający” lakier do paznokci O2M, <http://www.inglot.pl/lakiery/148-oddychajacy-lakier-do-paznokci.html> (dostęp: 30.11.2015)).

38 Źródło własne.

39 Często można spotkać kobiety pochodzące z Omanu, które przyjechały do Iranu w celach turystycznych. W związku z tym, że zakrywanie twarzy za pomocą *burki* czy *nikabu* jest w Iranie rzadkim zjawiskiem, kobiety te – często na co dzień noszące tradycyjne omańskie maski zasłaniające twarz (*burka*) – wychodząc w miejsca publiczne zakładają duże okulary, które częściowo zakrywają im twarze. „Zakazane okulary” stanowią jednak element stroju, którego noszenie jest wzbronione, bez względu na to, że w przypadku tych kobiet ich głównym celem jest pozostanie w zgodzie z religią.

40 *The Perils of Drinking Coffee 'Provocatively'*, <http://en.iranwire.com/blogs/8328/5917/> (dostęp: 1.12.2015).

to czynność zakazaną przez islam, w tym przypadku religia wykorzystywana jest jako uzasadnienie.

Na ścianach wielu lokalnych restauracji umieszczane są tabliczki z napisami przypominającymi o konieczności zachowania właściwego *hidżabu* albo wskazującymi, że kobiety w nieodpowiednim stroju nie zostaną wpuszczone do środka⁴¹. Policja często też sprawdza asortyment sklepów z odzieżą, poszukując takich których noszenie miałyby naruszać prawo. Jeśli już na wystawach pojawiają się damskie manekiny, to koniecznie w skromnym stroju i obowiązkowym *hidżabie*⁴².

Odmienny formularz mandatu przeznaczony jest do kontroli kobiet – kierowców oraz pasażerek⁴³. Zawarte są w nim takie opisy jak: niewłaściwie ubrani pasażerowie, pasażerowie w makijażu, odkryte części ciała, obcisły strój oraz odkryte włosy⁴⁴. W listopadzie 2015 r. wprowadzono nowe regulacje z których wynika, że kobietom które podczas jazdy nie będą przestrzegały zasad właściwego ubioru zostaną skonfiskowane samochody (na okres jednego tygodnia z zakazem ich sprzedaży) oraz zostanie na nie nałożona kara grzywny. Dodatkowo, na ulicach miast mają pojawić się „trusted invisible agents” (tajni agenci), którzy mają spisywać numery rejestracyjne samochodów, w których kierowcy nie przestrzegają zasad *hidżabu*, a następnie przekazywać te dane policji⁴⁵. Jest to kolejna decyzja⁴⁶, która może doprowadzić do szerokich nadużyć, tym bardziej

41 W lipcu 2012 r. w Teheranie, w ciągu zaledwie tygodnia, zamknięto 53 kawiarnie oraz 87 restauracje, kazać w ten sposób właścicieli m.in. za obsługę kobiet nieodpowiednio ubranych. Odwołane zostały koncerty, zamknięto też około 80 stanowisk podczas Międzynarodowych Targów Żywności, argumentując że kobiety oprócz złego stroju i zbyt dużej ilości makijażu, narażane były tam na przebywanie wśród obcych mężczyzn (J. Rezaian, *Struggle over what to wear in Iran*, https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/struggle-over-what-to-wear-in-iran/2012/07/21/gJQAbkspzW_story.html (dostęp: 29.11.2015)).

42 Źródło własne.

43 Kobiety w Iranie mogą uzyskać prawo jazdy, tym samym prowadzić samochód. Zakazano im jednak ubiegania się o wydanie prawa jazdy na motor.

44 Źródło własne.

45 *Police Put Brakes On Women Drivers Without Hijaab*, <http://www.iranobserver.org/police-put-brakes-on-women-drivers-without-hijaab/> (dostęp: 29.11.2015); *Iranian Women Drivers Not Wearing Hijab Face Tough Police Action*, <http://www.payvand.com/news/15/nov/1112.html> (dostęp: 29.11.2015).

46 Nowe przepisy stanowią kontynuację wprowadzonego w kwietniu 2015 r. Planu Propagowania Cnoty i Zapobiegania Występkom (Plan to Promote Virtue and Prevent Vice), który upoważnił Basij do egzekwowania od kobiet ścisłego *hidżabu*

że brak w niej precyzyjnej definicji tajnych agentów, co w bezpośredni sposób może przełożyć się na zastraszanie kobiet poprzez samą bezzasadną groźbę zgłoszenia ich na policję.

Jednakże, przepisy te nie wyczerpują w całości opisu procedur jakie stosowane są w przypadku popełnienia przestępstwa naruszenia zasad właściwego *hidżabu*. Z informacji uzyskanych bezpośrednio od Iranek wynika, że zastosowanie kary pozbawienia wolności albo grzywny jest w zasadzie ostatecznością. Policjanci przede wszystkim upominają kobiety, a w przypadku rażącego naruszenia, bardzo często zabierają daną osobę na posterunek policji. Na miejscu wykonują telefon do jej rodziny aby poinformować o incydencie, a przy okazji nakazują dostarczenia bardziej właściwego ubrania. Taka osoba podpisuje następnie oświadczenie, w którym zobowiązuje się do przestrzegania obowiązującego prawa na przyszłość, w przeciwnym razie – gdyby została zatrzymana po raz kolejny – powinna być świadoma, że może zostać zastosowana wobec niej surowsza kara. W rzeczywistości, dokumenty te mają nie być w ogóle archiwizowane, a więc nie sposób ustalić po raz który z kolei dana kobieta jest zatrzymywana⁴⁷.

Jednakże z raportów wynika, że w latach 2003–2013, ponad 30 tys. kobiet zostało aresztowanych, przy czym w 2007 r. w samym tylko Teheranie zatrzymywano dziennie 150 kobiet. Oficjalne dane wskazują, że co najmniej 460 tys. kobiet zostało upomnianych za niewłaściwy strój, 7 tys. zostało zmuszonych do podpisania pisma zobowiązującego do przestrzegania *hidżabu*, a kolejne 4 tys. spraw zostało skierowanych do sądu. Jak wynika z raportów przekazanych przez szefa narodowych sił bezpieczeństwa (Esmail Ahmadi-Moghaddam), w 2014 r. roku policja obyczajowa upomniała, ukarała karą grzywny lub pozbawienia wolności 3,6 mln kobiet za nieodpowiedni ubiór. Zgodnie z raportem irańskiego szefa bezpieczeństwa lotniska 71 kobiet zostało powstrzymanych od wejścia na pokład samolotu w konsekwencji nieprzestrzegania zasad *hidżabu*, a ponad 87 tysięcy upomniano za zły strój lub brak *hidżabu* (między marcem a czerwcem 2010)⁴⁸.

(*Women Drivers Not Wearing Hijab Face Tough Police Action*, <http://www.iranhumanrights.org/2015/11/hijab-new-restrictions/> (dostęp: 29.11.2015)).

⁴⁷ Źródło własne.

⁴⁸ *Iran bars 71 improperly dressed women boarding planes*, <http://www.worldaffairsjournal.org/content/iran-bars-71-improperly-dressed-women-boarding-planes-lahore> (dostęp: 30.11.2015).

Współczesna walka Iranek

W ostatnim czasie Iranki chętnie ściągają chusty tak, aby możliwie jak najdłużej włosy pozostały całkowicie odkryte. W momencie kiedy podchodzi do nich członek policji obyczajowej, udają zaskoczone i przekonują że chusta musiała ześlizgnąć się przez przypadek. Jest to szczególnie popularne zjawisko na terenach rekreacyjnych północnego Teheranu. Znaczna część młodych kobiet ledwo zarzuca cienkie chusty na włosy – mocując je na niskich kucykach albo wysokich kokach – tak, że zdecydowana większość włosów pozostaje widoczna. Uczennice oraz studentki noszą *magna* – zszyty pod brodą kawałek tkaniny, ciasno opinający twarz i zakrywający dokładnie dekolt szerokim kołnierzem. Często spod chusty wystają długie, rozpuszczone włosy w – teoretycznie zakazanym – kolorze blond. Twarz pozostaje odsłonięta, ale zgodnie z *szariatem*, powinna być to twarz pozbawiona makijażu, do którego zalicza się też regulację brwi. Od czasów Rewolucji Islamskiej wprowadzono zakaz używania szminki (w skrajnych przypadkach karą za jej noszenie było usunięcie z ust za pomocą papieru ściernego lub żyletki) oraz lakieru do paznokci. Biorąc pod uwagę, że dla Iranek jedyną formą ekspresji indywidualności jest ta poprzez strój albo makijaż, nie dziwi największa na świecie liczba operacji plastycznych nosa⁴⁹, których rocznie wykonuje się w Iranie blisko 90 tys. W wielu przypadkach wystarczy tylko przyklejony na nosie plaster, jako znak bycia zadbanym i świadomym swojego wyglądu. Typowa Iranka nie ubiera już ciemnego *czadoru*. Kobiety starsze i zameżne wybierają raczej *rupusz* – długi, luźny strój zakrywający kostki. Kobiety w średnim wieku wolą *dżinsy*⁵⁰ lub luźne spodnie oraz dopasowane do nich *manteau* (płaszcz, kończący się na wysokości kolan).

Zgodnie z wytycznymi Iranian General Registry Offices, zdjęcia wykonywane do dowodów osobistych muszą spełniać określone wymogi. Co oczywiste, kobieta zobligowana jest do założenia pełnego *hidżabu*, co oznacza że zarówno włosy, część czoła jak i gardło poniżej podbródka, muszą pozostać zasłonięte, tak aby widoczny był owal twarzy.

49 J. Lachowicz, *Mieć nosa do Iranu*, <http://www.national-geographic.pl/artykuly/pokaz/miec-nosa-do-iranu/> (dostęp: 2.05.2014).

50 Dżinsy są szczególnie zakazane, co objawia się częstymi akcjami skierowanymi przeciwko kobietom, które je noszą, ponieważ łamią kilka zasad *hidżabu* jednocześnie tj.: są obcisłe, a więc podkreślają kształty ciała, upodabniają kobietę poprzez strój do mężczyzny oraz do niewiernych.

Dodatkowo *hidżab* powinien mieć jednolity, ciemny i pozbawiony nadruków kolor. Zakazana jest biżuteria oraz makijaż, przy czym zdjęcia dowodowe mogą być delikatnie retuszowane. Inaczej jest w przypadku paszportów, gdzie jakikolwiek retusz zdjęcia może spowodować, że aplikacja o jego wydanie zostanie odrzucona. W październiku 2015 r. w akcie protestu przeciwko takim regulacjom, 23-letnia Iranka stworzyła kampanię⁵¹, w której zaprosiła kobiety⁵² do umieszczania na portalu Instagram swoich dwóch zdjęć – jednego czarno-białego z dowodu osobistego oraz drugiego, które przedstawia ich faktyczne wyobrażenie o sobie (do tej pory wszystkie przesłane zdjęcia są bez *hidżabów*)⁵³. W krótkim czasie akcja zainteresowała blisko 2 tys. internautów, a każdego dnia zamieszczane są kolejne zdjęcia⁵⁴. Kampania jest kolejnym przejawem rosnącego niezadowolenia młodych Irańczyków, którzy coraz częściej kwestionują system państwowej kontroli nad wyrażaniem własnej tożsamości. Jedną z głośniejszych akcji było założenie przez irańską dziennikarkę, mieszkającą w Wielkiej Brytanii, strony My Stealthy Freedom na portalu społecznościowym Facebook. Utworzona w 2014 r. strona – za pośrednictwem której Iranki zamieszczają wykonane w różnych miejscach kraju zdjęcia bez *hidżabów* – ma już dzisiaj prawie 1 milion polubień. Warto w tym miejscu przypomnieć, że zgodnie z irańskim prawem, każdorazowe upublicznienie swojego wizerunku bez wymaganego *hidżabu* jest przestępstwem i podlega karze⁵⁵.

51 Oficjalna strona kampanii #Kartmelichallenge na portalu Instagram: <http://websta.me/n/kartmelichallenge> (dostęp: 27.11.2015).

52 Zdjęcia przesyłają również Irańczycy, gdyż w stosunku do męskich zdjęć dowodowych także obowiązują restrykcyjne wymagania. Mianowicie, mężczyzna nie może mieć na nim krawata, kapelusza, okularów ani biżuterii, a fryzura powinna być prosta (zakazane są bokobrody) i odsłaniająca uszy oraz czoło.

53 S. Shahrabi, *Iranians Take the ID Card Challenge – and Show their True Selves*, <http://en.iranwire.com/features/6888/> (dostęp: 1.12.2015).

54 #Kartmelichallenge: *Challenge to Regime Control*, <http://www.iranobserver.org/kartmelichallenge-challenge-to-regime-control/> (dostęp: 27.11.2015).

55 Na początku listopada 2015 r. irańska aktorka Sadaf Taherian, po opublikowaniu swojego zdjęcia bez *hidżabu* na portalu społecznościowym, została potępiona przez internautów oraz zmuszona przez władze do opuszczenia kraju (*Iranian actress is branded 'immoral' by state media and sparks public outcry after she posts photographs of herself without a hijab on Facebook*, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3295306/Iranian-actress-Sadaf-Taherian-publishes-photos-without-hijab-causing-uproar-Iran.html> (dostęp: 3.12.2015).); W maju 2014 kilkoro młodych

W maju 2015 r. została nagłośniona sprawa – szerszej opinii publicznej przedstawiona za pośrednictwem profilu na portalu społecznościowym The Free Tribune of Lawyers⁵⁶ – dwunastu irańskich prawniczek, którym zakazano wstępu na teren sądu w Teheranie, w konsekwencji niestosowania się przez nie do nakazu noszenia obowiązkowego *hidżabu* oraz innych zasad dotyczących wyglądu, jak np. noszenie zbyt mocnego makijażu⁵⁷. Nie jest to odosobniona sprawa, gdyż kobietom, które nie godzą się na noszenia odpowiedniego stroju w miejscu pracy⁵⁸, często odmawia się prawa do pracy albo zwalnia je, co ma swoje uzasadnienie w oficjalnym nakazie noszenia *hidżabu* w miejscach pracy z czerwca 1980 r. Zgodnie z artykułami 18–20, zatwierdzonego we wrześniu 1981 r. „Workforce Restructuring in Government Ministries and Public”, zwolnienie z pracy za „failure to observe hijab⁵⁹” jest zgodne z prawem, przy czym w większości przypadków samo noszenie *hidżabu* i skromnego stroju nie jest wystarczające, a niejednokrotnie warunkiem przyjęcia do pracy jest noszenia *czadoru*⁶⁰.

Za brak odpowiedniego stroju odmawia się też prawa do edukacji. Wiek od którego dziewczęta muszą się zasłaniać został tu obniżony do 7 lat, czyli do czasu rozpoczęcia formalnej edukacji. Za nieprzestrzeganie właściwego ubioru (tj. długi islamski uniform, spodnie i *magnaé*) dziewczęta są upominane albo obniża się im ocenę⁶¹. Przypadki wydalenia ze szkół, wzywania przed komisje dyscyplinarne czy powiadamiania

Irańczyków poszło w ślady młodzieży z całego świata i nagrało teledysk (występujące w teledysku kobiety nie miały na włosach *hidżabów*) do hitu Pharrella Williamsa „Happy”, za co wszyscy zostali skazani na karę pozbawienia wolności w wymiarze od 6 miesięcy do 1 roku oraz karę chłosty w wysokości 91 batów, która to kara zostanie im wymierzona w więzieniu, jeśli któryś z nich jeszcze raz złamie prawo (*Iran: Happy video dancers sentenced to 91 lashes and jail*, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29272732> (dostęp: 3.12.2015)).

56 Organizacja broniąca praw irańskich prawników.

57 *New restrictions on twelve female attorneys for not completely adhering to the mandatory dress code*, <http://mystealthyfreedom.net/en/blog/9/> (dostęp: 27.11.2015).

58 W Teheranie funkcjonuje jedyna wśród krajów Azji Środkowej kompania straży pożarnej złożona z kobiet, które pod hełmami noszą *hidżaby* (M. Celizic, *Beyond the veil: Lives of women in Iran*, <http://www.today.com/news/beyond-veil-lives-women-iran-2D80555320> (dostęp: 2.12.2015)).

59 Zaniedbanie w przestrzeganiu zasad *hidżabu*, tłum. własne.

60 *Thirty-five Years of Forced Hijab*, *op. cit.*

61 *Ibidem*.

rodziców, to częste problemy z którymi spotykają się studentki. Niektóre uniwersytety (np. Jahrom University) nie dopuszczają dziewcząt nawet do rejestracji na studia, w przypadku braku *czadoru*⁶².

Czy ta walka ma sens?

O pewnych zmianach świadczą codzienne doniesienia z irańskich mediów. Iran Daily Newspaper, irańska gazeta codzienna należąca do prezydenta Rouhaniego, opublikowała ostatnio zdjęcie, na którym za pomocą Photoshopa zamalowano odsłonięte w oryginale włosy aktorek. Co dziwi, Rouhani promuje na łamach tej gazety swoją słynną opinię, że „nie sposób dostać się do raju siłą” – nawiązując do tego że społeczne restrykcje w imię religii są daremne. Co jednak zaskakuje bardziej, następnego dnia pojawiły się w niej oficjalne przeprosiny za ingerencję w wizerunek aktorek wraz z oryginalnym zdjęciem. To pierwszy taki przypadek od ponad 37 lat! Jednakże z drugiej strony, ostatnie doniesienia ISNA⁶³ wskazują, że irańska policja obyczajowa intensyfikuje swoje działania polegające na zatrzymywaniu kobiet w miejscach publicznych. Tym razem głównie chodzi o strój nawiązujący do zachodniej mody, czyli zestaw – wysokie buty i wkładane do nich obcisłe legginsy⁶⁴.

„Bitwa o *hidżab*” toczy się dalej, ale nawet jej wygrana, to dopiero pierwszy krok do zwycięstwa w wojnie – wojnie o równość praw nie tylko kobiet i mężczyzn, ale i o równe traktowanie wszystkich kobiet. Władza pozwala dzisiaj na szeroką ich aktywność, ale to te z nich które wybierają tradycyjny *czador*, są traktowane w sposób preferencyjny⁶⁵. Oczywiście można by zapytać czy taka walka ma sens, skoro toczy się nieprzerwanie od czasów Rewolucji Islamskiej i pomimo lepszych i gorszych okresów, niewiele się zmienia. Otóż dzisiaj Iraniki mają do dyspozycji potężną broń – Internet. To poprzez kontakt ze światem i dostęp do informacji, wiedzą że w innych krajach muzułmańskich żyje się lepiej, a władza nie ma całkowitej kontroli nad życiem mieszkańców.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Irańska Agencja Prasowa.

⁶⁴ W 2007 r. Komendant Główny Policji w Teheranie ogłosił, że kobiety noszące buty na spodniach będą zatrzymywane i karane.

⁶⁵ *Hijab in post revolutionary Iran*, <http://www.parstimes.com/women/hijab/> (dostęp: 2.12.2015).

Obowiązkowy *hidżab* – narzucony Iranom 36 lat temu jako narzędzie daleko posuniętej kontroli społecznej – to jednocześnie narzędzie ich codziennej walki z systemem. Poprzez odsłanianie coraz większej powierzchni włosów, noszenie niebezpiecznie krótkich i ciągle bardziej obcisłych *manteau* czy wyzywającego makijażu, wyrażają one swój sprzeciw i wątpliwość – czy w międzyczasie *hidżab* nie stracił roli „strażnika islamskich wartości”, na rzecz bycia elementem wymownej polityki oraz systemu zastraszania społeczeństwa poprzez tłumienie w zarodku wszelkich przejawów buntu i dążeń do wyrażania własnej tożsamości, podkreślania indywidualności.

Pytanie tylko, czy jeśli dojdzie do faktycznej zmiany prawa i przekwalifikowania *hidżabu* na opcjonalny, to czy równocześnie zmieni się podejście tradycyjnej części społeczeństwa do wyglądu kobiet w miejscach publicznych? Czy to prawo powinno się zmienić czy społeczeństwo?

Bibliografia

- #Kartmelichallenge: *Challenge to Regime Control*, <http://www.iranobserver.org/kartmelichallenge-challenge-to-regime-control/> (dostęp: 27.11.2015).
- Afary J., *Sexual Politics in Modern Iran*, Cambridge University Press 2009.
- Ali W., *From the Literal to the Spiritual: The Development of the Prophet Muhammad's Portrayal from 13 Century Ilkhanid Miniatures to 17 Century Ottoman Art*, http://www.staff.science.uu.nl/~gent0113/islam/downloads/ejos_4_7.pdf (dostęp: 27.11.2015).
- Celizic M., *Beyond the veil: Lives of women in Iran*, <http://www.today.com/news/beyond-veil-lives-women-iran-2D80555320> (dostęp: 2.12.2015).
- Fast A., *Iran the People (Lands, Peoples, and Cultures)*, Crabtree Pub Co 2010.
- Feisner E. A., *Colour Second Edition*, London 2006.
- Hijab: A woman's rite of passage in Iran*, <http://www.theguardian.com/world/iran-blog/2013/dec/19/iran-hijab-islamic-veil> (dostęp: 30.11.2015).
- Informacje dla podróżujących do Iranu*, http://www.teheran.msz.gov.pl/pl/informacje_konsularne/informacje_dla_podrozujacych_do_iranu/ (dostęp: 29.11.2015).
- Iran bars 71 improperly dressed women boarding planes*, <http://www.worldaffairsjournal.org/content/iran-bars-71-improperly-dressed-women-boarding-planes-lahore> (dostęp: 30.11.2015).

- Iran: Happy video dancers sentenced to 91 lashes and jail*, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29272732> (dostęp: 3.12.2015).
- Iranian actress is branded 'immoral' by state media and sparks public outcry after she posts photographs of herself without a hijab on Facebook*, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3295306/Iranian-actress-Sadaf-Taherian-publishes-photos-without-hijab-causing-up-roar-Iran.html> (dostęp: 3.12.2015).
- Iranian Women Drivers Not Wearing Hijab Face Tough Police Action*, <http://www.payvand.com/news/15/nov/1112.html> (dostęp: 29.11.2015).
- Islamic Depictions of Mohammed in Full*, http://www.zombietime.com/mohammed_image_archive/islamic_mo_full/ (dostęp: 27.11.2015).
- Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran*, <http://www.iranhrdc.org/english/human-rights-documents/iranian-codes/3200-islamic-penal-code-of-the-islamic-republic-of-iran-book-one-and-book-two.html> (dostęp: 27.11.2015).
- Kuriata A., *Źródła prawa muzułmańskiego wobec stroju kobiety muzułmanki*, [w:] *Z badań nad prawem i administracją*, red. M. Sadowski, „Acta Erasmania”, t. 7, Wrocław 2014.
- Lachowicz J., *Mieć nosa do Iranu*, <http://www.national-geographic.pl/artykuly/pokaz/miec-nosa-do-iranu/> (dostęp: 2.05.2014).
- New restrictions on twelve female attorneys for not completely adhering to the mandatory dress code*, <http://mystealthyfreedom.net/en/blog/9/> (dostęp: 27.11.2015).
- Peters R., *Crime and Punishment in Islamic Law*, Cambridge University Press 2005.
- Police Put Brakes On Women Drivers Without Hijaab*, <http://www.iranoobserver.org/police-put-brakes-on-women-drivers-without-hijaab/> (dostęp: 29.11.2015).
- Responses to information requests (RIRs)*, <http://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/11/07/IRN103920.E.pdf> (dostęp: 30.11.2015).
- Rezaian J., *Struggle over what to wear in Iran*, https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/struggle-over-what-to-wear-in-iran/2012/07/21/gJQAbkspzW_story.html (dostęp: 29.11.2015).
- Sadeghi-Boroujerdi E., *The Post-Revolutionary Women's Uprising of March 1979: An Interview with Nasser Mohajer and Mahnaz Matin*, <http://en.iranwire.com/features/944/> (dostęp: 2.12.2015).
- Sadowski M., *Powstanie i rozwój islamskiej doktryny prawa /VII – IX w./*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2003, nr LV.

- Saul H., *Rouhani with picture of an Iranian woman without a hijab*, <http://www.independent.co.uk/news/people/french-journalist-confronts-president-rouhani-with-picture-of-an-iranian-woman-without-a-hijab-from-a6732001.html> (dostęp: 29.11.2015).
- Shahrabi S., *Iranians Take the ID Card Challenge – and Show their True Selves*, <http://en.iranwire.com/features/6888/> (dostęp: 1.12.2015).
- The Perils of Drinking Coffee 'Provocatively'*, <http://en.iranwire.com/blogs/8328/5917/> (dostęp: 29.11.2015).
- Thirty-five Years of Forced Hijab. The Widespread and Systematic Violation of Women's Rights in Iran*, <http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/Hejab-Report-JFI-English.pdf> (dostęp: 3.12.2015).
- Warraq I., *Dlaczego nie jestem muzulmaninem*, Warszawa 2013.
- Women Drivers Not Wearing Hijab Face Tough Police Action*, <http://www.iranhumanrights.org/2015/11/hijab-new-restrictions/> (dostęp: 29.11.2015).
- Wójcik Ł., *Irańska seksbomba*, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1582617,1,seks-pod-okiem-ajatollahow.read> (dostęp: 29.10.2015).

